

Opponensi vélemény

Tátrai Szilárd *A nézőpont a nyelvi megismerésben. A kontextusfüggő kiindulópontok kognitív nyelvészeti megközelítése* című,

az MTA doktora cím elnyerésére benyújtott értekezéséről

1. Az értekezés célja, témája és szerkezete

Tátrai Szilárd akadémiai doktori értekezésének célja a nézőpont (perspektíva) működésének átfogó, funkcionális kognitív pragmatikai szempontú leírása. A dolgozat egészének elméleti kerete elsősorban a funkcionális kognitív nyelvészet háttérfeltevéseit ötvözi pragmatikai szempontokkal. Emellett a dolgozat egyes fejezeteiben, alfejezeteiben, azok témájához szorosan illeszkedve, megjelennek szövegnyelvészeti és stilisztikai szempontok is. A nézőpont funkcionális kognitív pragmatikai értelmezése a kontextusfüggő kiindulópontokra alapoz, amelyek a nyelvhasználat során a közös figyelem interszubjektív kontextusában a diskurzus szereplőinek (i) tér- és időbeli pozíciója, (ii) szociokulturális szituáltsága, valamint (iii) tudati beállítódása révén játszanak fontos szerepet a referenciális jelenetek konstruálásában. A kontextusfüggő kiindulópontok javasolt modellje Sanders és Spooeren (1997) klasszikus nézőpont-konceptióját értelmezi újra pragmatikai megfontolásokat alkalmazva. A tér- és időbeli pozíció és a szociokulturális szituáltság megkülönböztetésével rámutat arra, hogy a deiktikus jellegű figyelemirányítás olyan kontextusfüggő kiindulópontokat kínál fel, amelyek a résztvevők fizikai és társas világának referenciapontjaira támaszkodnak. A szociokulturális szituáltságnak mint kontextuális kiindulópontnak a vizsgálata során továbbá a stílus is a konstruálás integráns részévé válik. A konstruálásban szerepet játszó harmadik tényező, a tudati beállítódás mint szintén kontextusfüggő kiindulópont, a diskurzusok résztvevőinek metapragmatikai tudatosságát, azaz a nyelvi tevékenységhez való reflexív viszonyulását eredményezi.

Az értekezés tartalmilag két nagyobb részre tagolódik, az első rész az elméleti alapvetés (az első három fejezet a 98. oldalig), a második rész empirikus elemzéseket tartalmaz, amelyek az első rész elméleti belátásait alkalmazzák. A dolgozat 6 fejezetre tagolódik és Irodalom zárja. A dolgozat 1. fejezete a Bevezetés, amelyben a szerző kijelöli a célkitűzéseit, rövid háttérét adja azoknak, bevezetve az olvasót a funkcionális kognitív nyelvészet és – ezen belül funkcionális kognitív pragmatika – fogalomkörébe és gondolkodásmódjába. Világosan megfogalmazza a kontextusfüggő kiindulópontok működésére irányuló vizsgálata kutatási kérdéseit (10. oldal). A kutatási kérdéseket csoportokba rendezi aszerint, ahogy a nézőponttal kapcsolatos kérdéskört a konstruálással és a kontextualizációval, továbbá a diskurzusok és a stílus létrehozásával és feldolgozásával összefüggésben tematizálja. Előre vetíti, hogy vizsgálatai használat alapú, kvalitatív vizsgálatok, amelyek a magyar nyelvre fókuszálnak. A dolgozat 2. fejezete a nézőpont pragmatikai értelmezését a kognitív nyelvészet egyik fontos fogalmával, a konstruálással összefüggésben tárgyalja, a konstruálást perspektivikusnak tartva. A fő kérdés e tekintetben az, hogy a társas kognitív tevékenységként felfogott nyelvhasználat keretében hogyan írható

le a perspektivikus konstruálás folyamata. A szerző a konstruálás pragmatikai vonatkozásait emeli ki, azaz a társas megismerés adaptabilitását, a figyelemirányítás interszubsztívitásait, valamint a kontextualizáció perspektíváját. A 3. fejezet a kontextus dinamikus formálódását jelölő kontextualizáció fogalmának kognitív nyelvészeti szempontú újra értelmezését végzi el. A kontextualizációt a résztvevői perspektívákhoz kapcsolja, és amellet érvel, hogy míg a résztvevők tér- és időbeli pozíciója, valamint szociokulturális szituáltsága mint kontextuális kiindulópontok a kontextualizáció deiktikus természetére, addig a tudati beállítódás működése a kontextualizáció metapragmatikai reflexivitására világít rá. Ennek megfelelően a szerző megkülönbözteti egymástól a deiktikus és reflexív kontextualizálókat. A 4. fejezettel az értekezésben az empirikus elemzések sorozata indul el, amelyekben a szerző különböző kvalitatív vizsgálatokban alkalmazza az első három fejezetben létrehozott funkcionális kognitív pragmatikai keretrendszert. A 4. fejezetben a narratív és a lírai diskurzusok perspektívátságát elemzi, az 5. fejezetben pedig a stílustulajdonítás pragmatikai megközelítését nyújtja hétköznapi és irodalmi diskurzusok vizsgálatával. A dolgozat 6. fejezete összefoglalja az elméleti újdonságokat és az elemzések tanulságait. A dolgozatot a felhasznált irodalom listája zárja, amely 22 oldal terjedelmű, rendkívül bőséges.

2. Az értekezés legfőbb érdemei

Tátrai Szilárd értekezésének a témaválasztása, a nézőpont (perspektíva) verbális kommunikációban való működésének vizsgálata kurrens téma, több tudományterület érdeklődésének is középpontjában áll, mint például a kognitív pszichológiának, a szociálpszichológiának, a filozófiának, vagy a nyelvtudományon belül a kognitív nyelvészetnek, pragmatikának. Bár a szerző kutatásában elsősorban pragmatikai szempontokat érvényesít, interdiszciplináris szemléletet is alkalmaz: szintaktikai, szemantikai, szövegtani, stilisztikai szempontokat is figyelembe vesz, továbbá az esettanulmányok tárgyát képező narratív és lírai diskurzusok elemzése során az irodalomtudományi narratológia és a poétika felé is nyit.

A dolgozat elméleti kerete – ahogy fentebb már említettem – egy, a szerző által kimunkált funkcionális kognitív pragmatikai keret, amely a kognitív nyelvészet és a pragmatika elméleti megállapításait és módszertanát ötvözi és a nézőpont, – a kognitív nyelvészet számára – új szemléletű leírását nyújtja. Az értekezés 2. és 3. fejezete a szerző szigorú, koherens elméleti alapvetését tartalmazza, az olvasó elé tárja azokat a téziseket, elméleti belátásokat, amelyeket a kognitív nyelvészeti és funkcionális pragmatikai gondolkodásmód eredményez. Ezekre támaszkodik a dolgozat 4. és 5. fejezetében a szerző az empirikus elemzések során, explicite is jelezve a kapcsolatot az elméleti belátások és az empirikus elemzések eredményei között, ami világosan láttatja, hogy nem pusztán intuitív elemzésekről van szó.

Tátrai Szilárd értekezése a magyar nyelv használatalapú leírásainak sorába illeszkedik, összefoglalja és egységes gondolatmenetbe rendezi a szerző korábbi, ebbe a témakörbe illő tanulmányainak az eredményeit és kiegészíti azokat. A kontextusfüggő kiindulópontok működésének kvalitatív elemzése a magyar nyelvre jellemző konstruálási módokra világítanak rá, ezzel újabb adalékokkal szolgálnak a magyar nyelvhasználat pragmatikájára vonatkozóan kognitív nyelvészeti keretben.

3. Kritikai megjegyzések

1. Mivel az értekezés elméleti kerete a kognitív nyelvészeti megközelítést pragmatikai szempontokkal egészíti ki, szerencsésebb lett volna a dolgozat alcímében a *kognitív nyelvészeti megközelítés* helyett a *funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés* írni.

2. A szerző az értekezésben részletesen tárgyalja, hogy mit is jelent a funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés és a nézőpont vizsgálatánál hangsúlyozottan pragmatikai

szempontokat érvényesít, amit már a dolgozat elején tisztáz (16. old.). Jó lett volna, ha a szerző az általa kiemelt pragmatikai fogalmakat nemcsak a kognitív nyelvészet és a funkcionális pragmatika kereteihez viszonyítva tematizálja, hanem kissé tágabb perspektívát vesz fel és ahol ez releváns, összeveti a fogalomértelmezéseket más (kognitív) pragmatikai megközelítésekével (pl. relevanciaelmélet, neo-grice-i pragmatika stb.). A dolgozat több helyén szinte kínálkozik ez az összevetés például a kontextus és kontextualizáció vagy az interszubbektivitás tárgyalásainál. Meg lehetett volna mutatni ezzel az összevetéssel, hogy bár különböző pragmatikai keretek vannak forgalomban, néhány alapfelvetés mindegyikben azonos, és ha lehántjuk az egyedi terminológiai köntöst a magyarázatokról, azt láthatjuk, hogy számos keret bizonyos mértékben összeegyeztethetővé válik azért, mert vannak azonos vagy hasonló állításaik vagy látens háttérfeltevéseik. Például a kontextus fogalmának az értelmezésében konszenzus látszik a pragmatikában arra nézvést, hogy egyaránt beletartoznak a kontextusba a nyelvhasználat fizikai, társas, kulturális és mentális környezetéből származó információk, legyenek bár azok különböző nevekkkel illetve a különböző megközelítésekben (vö. pl. mentális kontextus vs. tudati beállítódás, szociokulturális szituáltság vs. szociális és kulturális kontextus). Hasonlóképpen a kontextus dinamikusságának feltételezése vagy a nyelvi kifejezések és a kontextuális elemek interakciója, a szerző terminológiájával élve: a kifejtettség és a kifejtetlenség összjátéka (31. old.). Hasonló a helyzet magának a nézőpontnak a fogalmával is.

3. A 26. oldalon a szerző a megnyilatkozás fogalmának az értelmezésekor azt írja, hogy az „az egyik résztvevőhöz kötődő figyelemirányítási esemény, amellyel szemben a beszédpartner válaszolói pozíciót tud kialakítani”. Felmerül a kérdés, hogy az interszubbektivitás nem játszik-e már itt is szerepet? Tovább gondolva: miért ne vehetné figyelembe a megnyilatkozóként fellépő résztvevő a partner perspektíváját már akkor, amikor kezdeményezi a referenciális jelenetnek az adott módon történő megfigyelését? Biztos, hogy muszáj azt feltételeznünk, hogy a megnyilatkozó csak a saját kontextusfüggő perspektíváját érvényesíti ekkor?

4. A szerző a 39-40. oldalon kiválóan összefoglalja a nézőpontjelenségek funkcionális kognitív pragmatikai szempontból való elméleti áttekintését. Az elméleti megállapítások a kommunikációra vonatkoznak. Mit gondol a szerző a nem kommunikatív nyelvhasználati formákról (pl. az információközlésről kommunikatív szándék nélkül vagy a manipulációról)? Ezekre is érvényesek a megállapítások? A nem társas nyelvhasználati formákban vagy a kommunikatív szándék nélküli információközlésben, információközlésen keresztül véghezvitt manipulációban nincs közös figyelmi jelenet? (A nem kommunikatív nyelvhasználati formákra l. pl. Németh T. 2008).

5. A kontextualizáció deiktikusságának a tárgyalásakor a 42. oldalon a beszédesemény tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyaira utal a szerző. A referenciális jelenet megértéséhez a mentális háttérre is szükség lehet, érdemes lenne erre már itt utalni.

6. A 46. oldalon a „nyugaton a Nap zuhan” nem a legjobb példa a dolgok helyzetének és mozgásának az abszolutizálására, nincs olyan, hogy abszolút nyugat, viszonyítási pont itt is van.

7. A térdeixis vizsgálatokor a szerző a 47. oldalon a *jön-megy* igepárt is példának hozza a helydeixisre és azt írja, hogy a *jön* a megnyilatkozó aktuális elhelyezkedése felé, a *megy* a tőle távolodó mozgást jeleníti meg. Nem ennyire egyszerű a helyzet a *jön-megy* esetén, ahogy arra már Bibok (1998) is rámutatott.

8. A személydeixis műveletének a leírásakor a 61. oldalon érdemes lett volna megemlíteni azokat az eseteket is, amikor a megnyilatkozó E/1.-ben beszél saját magáról például a humor kedvéért (vagy gyerekként a nyelvhasználat elsajátítási fázisában van).

9. A dolgozat 99. oldalán a szerző azt írja, hogy a referenciális jelenetek együttes megfigyelését, megértését a megnyilatkozó által alkalmazott nyelvi szimbólumok

kezdeményezik, arra készítetve a partnert, hogy egy világbeli jelenetet adott módon és ne másképpen figyeljen meg és értsen meg. Érdemes lett volna kitérni itt arra, hogyan történhet a konstruálás akkor, ha a megnyilatkozó nem azon a módon figyel meg és érti meg a világot, ahogy arra a befogadót sarkallja, l. pl. becsapás, megtévesztés, elhallgatás.

10. A 4.1.2. alfejezet összegző megállapításai között (133. old.) mit jelent az, hogy „az erre érzékeny olvasók számára” nyílnak meg értelmezési lehetőségek?

11. A 4.2.1.1.-ben a 136. oldalon jó lett volna arról is olvasni, hogy miben különbözik a közös figyelmi jelenet kialakítása hétköznapi, szemtől-szembeni kommunikációban és az irodalmi művekben vagy a dalszövegekben, amikor a megnyilatkozó és a befogadó nincsenek egy térben és időben.

12. A 4.2.2. alfejezetnek nem jobb helye lenne a 4.1.-ben? Az alfejezetben a 151. oldalon a szerző részben megismétli a 149. oldalon már elmondottakat a vizsgálat adataira vonatkozóan, redundánssá válik ettől a szöveg. Azt viszont egyik helyen sem említi, hogy milyen mintavétel történt, azaz milyen szempontok alapján választották ki a 200 hozzászólást.

13. A 4.2.2. alfejezetben a beégés-történetek elemzésénél a szerző a számítógép közvetítette narratívák csoportjában helyezi el az elemzett történeteket. Arról viszont nem esik szó, hogy vannak-e, lehetnek-e olyan specifikus jegyei ezeknek a történeteknek, amelyek megkülönböztetik őket a szemtől szembeni kommunikációban elmesélt beégés-történetektől.

14. Az 5.2. alfejezet a stílustulajdonítás témakörében két kérdőíves vizsgálat eredményeit mutatja be. A két vizsgálatot Tátrai Szilárd Ballagó Júliával közösen végezte. Az első kérdőívvel az volt a céljuk, hogy kiderítsék, hogy az adatközlők milyen fogalmi tartományokat mozgósítva reflektálnak saját stílustulajdonításukra, míg a második kérdőív esetén arra voltak kíváncsiak, hogy az első kérdőívől származó, stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriák egy zárt kérdőív keretei között mennyire alkalmasak az adott diskurzusrészlet stílusának a leírására. A kérdőívek bemutatásánál Tátrai Szilárd jelzi, hogy a vizsgálat nem törekedett reprezentativitásra és nem volt célja statisztikai feldolgozás sem. Pedig lehetett volna, a 200-200 fővel való kitöltetés erre nyújtott volna alapot és olyan összefüggések is felszínre kerülhettek volna, amelyek a kvalitatív elemzés számára láthatatlanok maradtak. Amúgy kvantitatív vizsgálatok kellettek, hogy legyenek a háttérben, különben hogyan tudták volna a szerzők megállapítani, hogy például melyek voltak a szaliens konstrukciók (207. oldal).

15. Az első kérdőív kiértékelésénél jó lett volna látni, hogyan oszlott meg a 268 különböző megnevezés a szituációk között, továbbá, hogy a 211. oldalon lévő táblázatban mi alapján történt a csoportosítás. Például az első oszlopban (Diskurzus) szereplő *élnyelvi*, *beszélt nyelvi* kategóriák miért nem a negyedik oszlopba (Nyelvváltozat) kerültek a *szleng*, *köznyelvi* és *szaknyelvi* kategóriák mellé vagy a *pimasz* (2. oszlop, Helyzet) kerülhetett volna a harmadik oszlopba (Érték) is. A 212. oldalon a szerző jelzi, hogy ezek a heurisztikus kategóriák nem rendelkeznek éles határokkal és valóban, az említett kategóriák két oszlopba is sorolhatók, de azt a kutatói döntést mégiscsak jó lett volna indokolni, hogy a táblázatban miért azt a csoportosítást jelenítette meg, amit.

16. Az első kérdőív kiértékelésénél a szerző csupán három (a korábban példaként szerepeltetett) diskurzusrészletnél mutatja meg, hogy a stílustulajdonításra reflektáló fogalmak a szociokulturális szituáltság milyen tényezőit, és azon belül milyen tartományokat helyeztek előtérbe terjedelmi korlátokra hivatkozva (a szerző több helyen is hivatkozik terjedelmi korlátokra ebben a fejezetben). A doktori értekezés terjedelme megengedte volna a többi diskurzusrészlet elemzését is, nyilván a fejezet alapjául szolgáló cikknek voltak terjedelmi korlátai. A stílustulajdonításra reflektáló megnevezések összefoglaló táblázataiban a kitöltők jelzett száma és a megjelenített kategóriák száma nem egyezik a 4a, 4b és 4c ábrákon, jó lett volna ezeket összhangba hozni vagy legalább jelezni, hogy mi az oka a különbségnek. A 214. és 215. oldalon a 4b táblázat előtti és utáni bekezdés ugyanaz. Az

említett ábrák adatai és a hozzájuk fűződő leírások mellett szívesen olvastam volna a szerző ezekhez fűződő magyarázatait is.

17. A társas szaliencia tárgyalásánál az 5.2.2. alfejezetben a 2. táblázat rendkívül informatív, de jó lett volna azt is megjeleníteni, hogy a konstrukciók mely népi kategóriákhoz, mely heurisztikus kategóriákhoz tartoznak. A 218. oldalon kapunk ilyen leírásokat és magyarázatokat, ezeket lehetett volna az egész anyagra szisztematikusan megjeleníteni. A 218. oldalon számomra magyarázatot igényel az, hogy miért fordult elő az, hogy a *kéttucatnyit* a laza, magánéleti és az ezekkel ellentétes tudományos, szónoki tartományokba is besorolták az adatközlők.

18. Az 5.2.3. alfejezetben a szerző a második kérdőíves vizsgálat eredményeit tárja elénk. Terjedelmi korlátokra (?) hivatkozva, sajnos, itt is csak a három bemutatott diskurzusrészletre vonatkozó eredményeket közli. Megkönnyítendő a megértést, ábrákon is szemlélteti az eredményeket grafikonok segítségével. Ugyanakkor, az ábrákon nem szereplő egyéb szociokulturális tényezőkre vonatkozó eredményeket lábjegyzetekben közli nagyon tömören. Ezek a lábjegyzetek csak nagyon nehezen átláthatók a sok adat miatt. Jobb lett volna ezeket is felvinni a szövegbe és magyarázatokkal is ellátni őket, továbbá összegezni, hogy milyen következtetések vonhatók le belőlük.

19. A dolgozat összegző fejezetében a 254. oldalon a szerző kiemeli, hogy a kontextusfüggő kiindulópontok pragmatikai modellje ráirányította a figyelmet arra is, hogy a közös figyelem interszubjektív kontextusában a kommunikáció résztvevői nemcsak fizikai és társas létezőkként értelmezik egymást, hanem mentális ágensekként is. Ez a megállapítás és a bekezdésben utána következő konklúziók nem újak a pragmatikai irodalomban, érdemes lett volna itt nemcsak Tomasello (2002) munkájára, hanem mindazon pragmatikai megközelítésekre (vö. pl. Sperber–Wilson 1986/1995; Németh T. 2019) utalni, amelyek hasonló megállapításokra jutottak.

20. Végül néhány apró, a dolgozat megformáltságára utaló megjegyzés. A dolgozatban viszonylag kevés elütés, hiba található, nagyobb részük az értekezés második felében. A 4. és 5. fejezet több helyen tartalmaz ismétlődéseket. Ezek a fejezetek a szerző önállóan vagy társszerzővel írt korábbi tanulmányainak az eredményeit tartalmazzák, helyenként még a *tanulmány* szó is benne maradt ezekben a részekben. Kissé jobban össze lehetett volna dolgozni őket abból a szempontból, hogy a zavaró ismétlődések kikerüljenek a szövegből. Az értekezés első, elméleti részében pedig elkelt volna több példa is, megkönnyítette volna a tömény szöveg megértését. A szóhasználat időnként eltér a tudományos stílus száraz formalitásától (pl. *játékba hozza*), de ez nem zavaró. A *sajátos* melléknévnek és különböző származékainak a használata viszont zavaró, mert az olvasó nem tudja, mire gondol a szerző, vö. pl. *a maga sajátos módján* (91. old.), *sajátos viszonyba kerül, sajátosúsága* (121. old.), *sajátosan kimunkált nyelvi konstrukció* (135. old.), *sajátos megnyilatkozás-típus* (135. old.), *sajátosúság* (161., 165. old.). A dolgozat összességében azonban jó stílusban megírt munka.

4. Összegzés:

Az MTA Doktori Szabályzatának 37. § 1., 2., és 3. bekezdése alapján a bírálónak értékelnie kell a doktori mű tudományos eredményeit, annak újdonságát, érdemeit és hiányosságait, valamint azt, hogy hiteles adatokat tartalmaz-e. Az értekezést a fentebbi véleményemben értékeltem, az adatokat hitelesnek tartom. A mű téziseit elfogadom azzal a megjegyzéssel, hogy egyik-másik tézis nem új tudományos eredmény abban az értelemben, hogy más pragmatikai megközelítések is hasonló eredményekre jutottak, ezt jeleztem a fentebbi értékelésben. A szerző által használt keretben azonban ezek az eredmények is újnak vehetők.

Végül nyilatkozom, hogy az értekezést nyilvános vitára alkalmasnak találom.

Felhasznált irodalom:

- Bibok, K. 1998. A *hív* és a *küld* igék konceptuális szemantikai vizsgálata. *Magyar Nyelv* 94: 436-446.
- Németh T. E. 2008. Verbal information transmission without communicative intention. *Intercultural Pragmatics* 5(2): 153-176
- Németh T. E. 2019. *Daddy* 'apu', *honey* 'édesem', *darling* 'drágám' Nyelvi és kontextuális kulcsok a perspektívák és intenciók megmutatásához és megfejtéséhez a verbális kommunikációban. *Argumentum* 15: 290-303.
- Sperber, D. – Wilson, D. 1986. *Relevance. Communication and cognition*. Oxford: Blackwell.

Szeged, 2024. március 7.

Németh T. E.
Németh T. Enikő
az MTA levelező tagja